Наталя Кобченко

ПРОЕКЦІЯ СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНОЇ ПОЗИЦІЇ ЛОКАТИВА НА РІВЕНЬ ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНИЙ

Нерозв'язаною проблемою мовознавства й досі залишається кваліфікація синтаксичних зв'язків, зокрема вільного поєднання (за традиційною термінологією, прилягання) як однієї з форм підрядного синтаксичного зв'язку, оскільки граматична традиція опису мовних явищ, ґрунтована на суто морфологічних принципах, витлумачує вільне поєднання занадто вузько, підводячи під нього лише зв'язок із синтаксичною домінантою незмінних слів і практично ігноруючи один з його різновидів, а саме – вільне поєднання у відмінковому вияві.

Визнання ж цієї форми підрядного зв'язку неминуче зумовлює потребу дослідження сфери поширення вільного поєднання у відмінковому вияві, яке фактично зводиться до встановлення можливостей кожного відмінка вільно поєднуватися з синтаксичною домінантою. У контексті цього особливу цікавість становить місцевий відмінок. Суперечливі ознаки локатива зумовили різне його трактування лінгвістами. З одного боку, неможливість уживання місцевого безприйменникового [19: 4 – 6; 18; 3; 17: 34] та вузькість його використання – здебільшого в еквівалентних морфологізованим прислівникам семантико-синтаксичних і, відповідно, формально-граматичних позиціях, що спричинено типовим для нього просторовим значенням [13: 17] – спричинили незарахування локатива до відмінкової парадигми сучасної української мови й переведення його до адвербіальної сфери [4]. Зважаючи на таку інтерпретацію, зв'язок місцевого відмінка з синтаксичною домінантою слід було визначати як власне-вільне поєднання.

З іншого боку, глибше проникнення в граматичну структуру української мови змусило деяких дослідників змінити погляди на міс-

© КОБЧЕНКО Н.В.

цевий відмінок [6 – 9]. Так, І. Вихованець традиційно виділювані аналітичні синтаксичні морфеми, які вживаються при іменниках для переведення їх у прислівникову зону (прийменники **у(в), на, при, по**), вважає аналітичними дієслівними постфіксами, що, приєднуючись до дієслів певної семантики, утворюють разом з ними предикати стану. Таким чином, місцевий відмінок первинно є безприйменниковим [6], а його зумовленість валентністю предиката в таких позиціях (локативні предикати відкривають валентні гнізда для суб'єктної й локативної субстанційних синтаксем) унеможливлює витлумачення форми зв'язку його з опорним дієсловом як вільного поєднання.

Тому очевидною є необхідність виявлення властивостей місцевого відмінка на семантико-синтаксичному й формально-граматичному рівнях, адже реалізація цього сприятиме виконанню важливих наукових завдань – поглибленню теорії відмінків відомостями про категорійне й некатегорійне функціонування локатива; встановленню кореляцій між семантико-синтаксичною й формально-граматичною структурами речення; створенню реєстру морфологічних засобів вираження субстантивних, атрибутивних та адвербіальних синтаксем; удосконаленню вчення про члени речення.

Останнім часом в україністиці з'являються праці, спрямовані на комплексне висвітлення функціональних особливостей місцевого відмінка. Спочатку треба вказати на загальне окреслення І. Вихованцем відмінкових первинних та вторинних, а також позавідмінкових функцій локатива, напрямків його транспозиції [8: 79 – 82]. Розвиваючи ідеї лінгвіста, Н. Костусяк здійснила теоретично обґрунтований і переконливо проілюстрований аналіз семантико-синтаксичних властивостей цього відмінка [12]. О. Межову належить опис грамеми місцевого відмінка як засобу вираження суб'єктних та об'єктних синтаксем [15; 16]. Однак поза увагою науковців залишалося дослідження особливостей місцевого відмінка на формально-граматичному рівні, зокрема реалізації підрядного синтаксичного зв'язку між ним та синтаксичною домінантою у формі вільного поєднання, а також встановлення співвідношень між позиціями локатива в семантико-синтаксичній та формально-граматичній структурах речення.

Таким чином, метою пропонованої розвідки є простеження залежності між семантико-синтаксичною позицією локатива та формою підрядного синтаксичного зв'язку цього відмінка з синтаксичною домінантою.

Як аргументовано зазначає І. Вихованець, початково місцевий відмінок є безприйменниковим (традиційно визначувані прийменники при ньому вчений кваліфікує як аналітичні дієслівні постфікси) і характеризується валентним зв'язком з опорними предикатами певних семантичних класів [6; 9: 6]. Первинною семантико-синтаксичною функцією місцевого відмінка є позиція субстанційної локативної синтаксеми при локативних предикатах. Аналітичні дієслова, що є локативними предикатами і на формально-граматичному рівні керують

місцевим відмінком, становлять обмежену кількість, їх поділяють на три групи [6; 12: 68 – 70]: 1) власне-локативні – утворені шляхом приєднання до дієслів на зразок *бути, перебувати, знаходитись* аналітичних локативних морфем-постфіксів **у (в), на, при, по,** напр.: *Вже третій день **живу у лісі**, годую білочку з руки* (Л.Костенко); *Йому закортіло **опинитися в степу**, де ніхто б не перешкодив* (Ю.Яновський); *Жінка **пробула у флігелі** майже годину* (О.Жовна) та ін.; 2) процесуально-локативні – сформовані внаслідок об'єднання дієслів з семантикою процесу *сидіти, стояти, лежати, висіти* тощо й локативізаторів (дериваційних синтаксичних одиниць) **у (в), на, при, по,** напр.: *Раз вона [богиня Сонце] **лежала на** білій **постелі** в саду і стерегла рясу на дереві* (І.Нечуй-Левицький); *Шахай зустрів його, **стоячи на пероні**, тримаючи руки за спиною: такий вигляд має вчитель, коли він **стоїть в кімнаті** й вибачливо чекає, доки розсядуться учні* (Ю.Яновський); *Вінки цибулі бурштинові там **висять** просто **на тинах*** (Л.Костенко); *Стос нечитаних газет **валявся на підлозі*** (М.Матіос) і под.; 3) акціонально-локативні – становлять комплекс з двох одиниць – дієслів руху і предикатної локативної одиниці у вигляді аналітичної синтаксичної морфеми **по**, напр.: *І Льоня почав сліпо швидко **ходити по кімнаті*** (В.Винниченко); *Танки **сунулися по долині**, стріляючи з кулеметів* (Ю.Яновський): ***Промчався** вершник **по** німій **Полтаві** – у серці міста громом віддалось* (Л.Костенко) тощо.

Характеризуючи функціональні особливості локатива, не слід випускати з уваги й його здатності посідати позиції інструментальної, об'єктної та суб'єктної синтаксем [8: 81; 12: 70 – 77; 16]. Значення знаряддєвості місцевий відмінок у сполученні з прийменниками **на, у, по** набуває за підпорядкування предикатам дії певних семантичних груп, зокрема при дієсловах: 1) пересування, виражаючи засіб цього пересування, напр.: ***На конях проїхали** полісовщики, пізнали мене, засміялись, і знову така тиша довкола, хоч мак сій* (М.Стельмах); *У відьми пошилася! Довгенько **на мітлі** отам побіля Херсона **кружляла**, корови висмоктувала, а потім до Києва на Лису гору подалася* (О.Вишня); *І грецький імпорт там в ціні. То він туди й **подався на човні*** (Л.Костенко) і под.; 2) переміщення, вказуючи на його спосіб, напр.: *Тим часом дід Гарбуз **вивів** з коровні **на налигачі** біленьке теля, за ними вийшла велика корова симентальської породи, біла з жовтою плямою на лобі* (Т.Осьмачка); *Якби ми із неволі утікали, то я тебе **на плечах би поніс!*** (Л.Костенко); *Така хвороба, що дитя розучилось ходити, задихалось, і вночі хтось **у кишені** свічку **приносив...*** (В.Герасим'юк) і т. ін.; 3) тримання, також виражаючи спосіб дії, напр.: *А третій, крайній з правого боку, **тримав** великі собаки **на шворках*** (Т.Осьмачка); *Місто **затискало в лапах** Остюкову степову душу, обламувало його крила і обмежувало розмах очей* (Ю.Яновський); *Жінці згадати, як обходитися з веретеном, – легше, ніж навчитися **тримати в руках** ґвер* (М.Матіос) і т. ін.; 4) *грати* та похідних, напр.: *Фортеп'ян „музики" забрала я до себе,* і ***на нім грає** мій син* (О.Кобилянська); ***На клаві-***

шах *твоїх швидкий, гнучкий таночок Чиясь весела* ***виграва*** *рука* (Леся Українка); *Десь* ***грає*** *ніч* ***на скрипці*** *самоти* (Л.Костенко) тощо.

Семантико-синтаксична позиція об'єктної синтаксеми характерна для локатива при аналітичних предикатах, утворених дієсловами зі значенням розумової чи психічної діяльності або стану в поєднанні з аналітичними постфіксами **в (у), на**, напр.: *Мольфар сильніший. Іван навіть* ***упевнився в тім*** (М.Коцюбинський); [Круста] *Чи той розп'ятий християнський бог, що нібито й собі воскрес із мертвих, теж* ***розуміється на винах*** *добре?* (Леся Українка); *Братчики мовчали. Важко було незвиклим людям* ***орієнтуватися в*** *складному* ***статуті*** *й помітити його хиби* (З.Тулуб); *Гості знали Софіїну слабість: здавна* ***кохалася в конях*** (О.Гончар) та ін.

З-поміж вторинних категорійних функцій місцевого відмінка особливе зацікавлення викликають випадки набуття ним суб'єктності. Подібно до інструментальної та об'єктної функцій локатива суб'єктна не набула значного поширення: науковці відзначають її реалізацію в реченнєвих побудовах двох типів – односкладних безособових реченнях та двоскладних з предикатами стану, що виражені метафоричними сполуками [8: 81; 16: 161 – 164]. Валентна рамка слів категорії стану, які І. Вихованець трактує як аналітичні дієслова, має лівобічне гніздо для суб'єктної синтаксеми [5: 100], яке й посідає місцевий відмінок, переміщуючись із детермінантної локативної в прислівну суб'єктну позицію реченнєвого утворення й заміщаючи датив, що є типовим репрезентантом суб'єкта в односкладних безособових реченнях [15: 13 – 14; 16: 160], напр.: *Темно й холодно стало* ***на*** *неспокійній* ***землі*** (Л.Первомайський); *Спокійно й безлисто* ***в*** *моїм* ***саду*** (С.Антонишин); ***У кімнаті*** *було порожньо* (М.Гримич). Аналогійну природу й суб'єктно-локативне значення має місцевий відмінок і в безособових конструкціях з предикатом власне-дієсловом, напр.: ***В пасіці*** *пахло медом, пахло молодою травою та польовими квітами* (І.Нечуй-Левицький); *Так яблуками пахне* ***у хатинці****, як пахнуть хати тільки восени* (М.Бажан); ***В садах*** *пилюкою сивіло, списи кидало сонце з хмар* (І.Драч).

Реченнєві побудови з метафоричними предикатами стану структурно є двоскладними, але формальний підмет, у ролі якого виступають здебільшого прономінативи **щось, ніщо, все, це,** на думку дослідників, „лише вмотивовує стан суб'єкта, але не розкриває його щодо змісту" [16: 161]. А вказівка на суб'єкт стану закладена в локативі, який в реченнях такого типу очевидно слід вважати функціональним еквівалентом номінатива, пор.: *Од споглядання пекельних кар мені почало щось пекти* ***в п'ятах****...* (О.Довженко) → *Од споглядання пекельних кар в мене почали пекти п'яти; І щось* ***в мені*** *таке велить збіліти в гнів до сотого коліна! І щось* ***в мені*** *таке болить, що це і є, напевно, Україна* (Л.Костенко)→ *Я мушу збіліти в гнів до сотого коліна! Я переймаюся Україною;* ***У*** *кожнім* ***українці*** *живе бунтар* (М.Самійленко) → *Кожен українець є бунтарем.*

Аналіз мовного матеріалу дозволяє виокремити ще один — особливий — випадок функціонування місцевого відмінка в зоні суб'єктності. Це, на перший погляд, односкладні неозначено-особові конструкції, напр.: *Циган* ***на Україні*** *не люблять* (М.Гримич). Специфікою неозначено-особових речень є те, що хоча валентність предиката дії відкриває лівобічну позицію для суб'єктної синтаксеми, вона не заповнюється називним суб'єкта з метою неозначеності, або, як влучно зазначив А. Загнітко, з метою „маскування" [10: 201] дійової особи. Проте наявність у деяких таких побудовах локатива руйнує це „маскування", адже він своєю семантикою вказує на місце перебування дійових осіб (бо ж у найтиповіших випадках дія, виражена в неозначено-особових реченнях, стосується невизначеної кількості осіб), що певною мірою є їх ідентифікуванням, пор.: *Не люблять* ***в пеклі*** *жартовати...* (І.Котляревський) ← *Дехто в пеклі не любить жартовати* → *Дехто, хто живе в пеклі, не любить жартовати* → *Дехто не любить жартовати* + *Дехто живе в пеклі*. Таким чином, є підстави витлумачувати подібні реченнєві структури як двоскладні, оскільки за переміщення місцевого відмінка в позицію суб'єктної синтаксеми значення просторовості майже повністю нівелюється, і він стає функціональним еквівалентом називного, а на формально-граматичному рівні, відповідно, переймає роль підмета. Зважаючи на те, що локатив через дериваційні перетворення посідає при предикаті лівобічну валентну позицію, первинно призначену для номінатива, між цим локативом та дієсловом, яким виражено предикат, закономірно, слід констатувати існування предикативного синтаксичного зв'язку. Але через те, що компоненти взаємно не уподібнюються, форму предикативного зв'язку в таких конструкціях неможливо інтерпретувати як координацію, її, напевне, доцільно віднести до явищ співположення, реалізацію якого лінгвісти вбачають у випадках відсутності морфологічних показників предикативного зв'язку [14: 46 – 47; 1; 10: 32].

Однак варто зауважити, що викладене спостереження не свідчить про те, що абсолютно всі неозначено-особові речення, в структурі яких наявний локатив, перетворюються на двоскладні. Передумовою, що уможливлює здатність місцевого відмінка посісти місце суб'єктної синтаксеми, яка на формально-граматичному рівні проектується на позицію підмета, є окреслення локативом місця існування дійових осіб. Якщо ж значення локатива спрямоване на вираження місця, де відбувається дія, а також на місце перебування об'єкта цієї дії, то немає підстав кваліфікувати такі реченнєві конструкції як двоскладні, пор.: *До мандрівників* ***у горах ставляться*** *з пересторогою й острахом...* (П.Загребельний); *Та й ця Уласіха, що її Соломоном* ***у селі називають****, добра жінка* (М.Матіос); ***На Україні*** *завжди* ***віддавали перевагу*** *житньому хлібові (*Укр. минувшина*)* — *Зрубали стару яблуню* ***в саду*** (Д.Павличко); ***На Аскольдовій могилі*** *поховали їх* (П.Тичина)*;* *Палять листя* ***на городах****. Пахне димом надвечір'я* (М.Сингаївський).

У згаданих функціях місцевий відмінок, посідаючи позицію інструментальної, об'єктної чи суб'єктної синтаксеми, є валентно зумовленим з боку предиката, а отже, на формально-граматичному рівні ця зумовленість реалізовується через підрядний зв'язок синтаксичної домінанти-дієслова та ад'юнкта-локатива, зокрема, через його форму керування або ж, зрідка, у специфічних випадках — через предикативний у формі співположення. Підпорядкування ж місцевого відмінка опорному компоненту через підрядний синтаксичний зв'язок у формі вільного поєднання відбувається за умови розташування локатива поза валентною рамкою синтаксичної домінанти, що супроводжується його виходом за межі субстанційного функціонування.

Досить поширеним явищем у граматичному ладі сучасної української мови є транспозиція локатива до адвербіальної сфери. Це переміщення є наслідком об'єднання двох семантично елементарних реченнєвих конструкцій в одну, у процесі якого редукується локативний предикат, а місцевий відмінок, що посідав при цьому предикаті позицію субстанційної локативної синтаксеми, не знаходячи місця у валентній рамці предиката другого вихідного речення, в похідному реченнєвому утворенні розташовується на місці адвербіальної синтаксеми. На формально-граматичному рівні ця позиція проектується в детермінантну зону, тобто між предикативним центром похідного речення та локативом встановлюється підрядний детермінантний зв'язок, єдиною формою реалізації якого є вільне поєднання, пор.: ***У травах*** *стежка свище, мов батіг* (В.Симоненко) ← *Стежка свище, мов батіг + Стежка є у травах; Десь чути пісні перекати, немов зоря промінить шлях, — то рвуть колгоспівські дівчата рум'яні яблука* ***в садах*** (В.Сосюра) ← *Колгоспівські дівчата перебувають в садах + Вони рвуть рум'яні яблука; Брати Виривайли заспівали* ***на пероні*** *якоїсь пісні, здається, „Незабудочку-цвіток"* (Ю.Яновський) ← *Брати Виривайли були на пероні + Вони заспівали якоїсь пісні, здається, „Незабудочку-цвіток".* Місцевий відмінок, що вільно поєднується з предикативним ядром, здебільшого має семантику: а) локативну, напр.: *Ми, володарі степу й баских табунів,* ***на місцях*** *оцих заповітних для вцілілої сарни і двох кабанів спромоглися зробить заповідник* (Л.Костенко); *Дві дитинки плачуть* ***в люльці*** *— Тато з мамою сміються* (М.Вінграновський); *Ми тоді зустрілися* ***в театрі****, На гальорці в третьому ряду* (В.Симоненко) і т. ін.; б) темпоральну, напр.: *Терпилиха* ***по смерті*** *свого* ***старого*** *все те продала, перейшла в наше село, купила собі хатку і тепер живе, як ви знаєте* (І.Котляревський); *Чи* ***о весняній*** *радісній* ***порі*** *ви їздили колись до Межигір'я і ночували в драному шатрі, де крізь дірки просвічують сузір'я?* (Ю.Клен); *Вже навіть звик. Люльками подиміть. Із відьмою посидіть* ***при вечері*** (Л.Костенко) і под.; в) умови, напр.: *Нема прозрінь* ***в тумані підозрінь*** (Л.Костенко); *Й кохана в білому вбранні Над ним поникла* ***в тишині****, Неначе янгол білокрилий...* (В.Сосюра) і т. ін.; г) допусту, напр.: *Ти і* ***в стражданні*** *гарна* (Л.Костенко) та ін.; ґ) причини, напр.: *Моя душа зболілася* ***в кольчузі*** (Л.Костенко); д) синкре-

тичну – умовно-локативну, напр.: *Немає гірше, як **в неволі** про волю згадувать* (Т.Шевченко); ***У битві** на Ніжатиній ниві поряд з багатьма незнаними й двома князями полягли також знані дружинники княжі Іван Мирославович, Туки, Чудинів брат, Порей і Жур – Всеволодів найдовіреніший чоловік, а водночас і муж Журини, мамки й годувальниці малої Євпраксії* (П.Загребельний); е) умовно-темпоральну, напр.: *Як іде дощ **при сонці**, то кажуть, що з відьмою жениться чорт* (І.Нечуй-Левицький); [Річард] *Постаті співців були мов з бронзи чорної одлиті, суворі, тверді, повні сил і моці, **при світлі зір** здавались велетенські...* (Леся Українка); є) умовно-причинову, напр.: *На хвилях сонце **у знемозі** Тремтіло, мов кохання сльози* (Ю.Дараган); *Марнувала я дні **в жалю*** (Л.Костенко) тощо.

Потрібно уточнити особливості використання місцевого відмінка іменників – абстрактних назв. Специфіка таких словоформ полягає в тому, що навіть при процесуально-локативних предикатах вони, на відміну від місцевого відмінка іменників – конкретних назв, не здатні заповнити позицію субстанційної локативної синтаксеми через відсутність просторової семантики, їх поява при цих предикатах є наслідком дериваційних перетворень, пор.: *Хоч би яка скульптура з цього Саду прийшла сюди **постояти в журбі**!* (Л.Костенко) ← *Хоч би яка скульптура з цього Саду прийшла сюди постояти* + *Хоч би яка скульптура з цього Саду прийшла сюди побути в журбі* ← *Хоч би яка скульптура з цього Саду прийшла сюди постояти* + *Хоч би яка скульптура з цього Саду прийшла сюди пожуритися.* Таким чином, форма місцевого відмінка іменників – абстрактних назв при предикатах локативного процесу посідає місце не субстанційної локативної синтаксеми, а адвербіальної, тому не характеризується валентним зв'язком з цим предикатом, а отже, не є керованою. А вживання таких словоформ у реченнях з предикатами інших типів пов'язане з кількома етапами деривації, пор.: *Стало тихо довкруг, лиш вугілля димками курилось, І чекала я **в страсі**, аж довга хвилина мине...* (О.Забужко) ← *І чекала я* + *Я перебувала в страсі* ← *І чекала я* + *Я відчувала страх* (← *Я боялася*).

У справі опису функціонування місцевого відмінка в адвербіальній сфері особливу увагу привертають випадки його вживання в прислівній позиції щодо опорного дієслова. Підрядний прислівний зв'язок у сполуках дієслова з локативом також виникає в результаті конденсації двох реченнєвих побудов, однак, якщо в попередньому випадку в акті деривації брали участь конструкції зі спільним суб'єктом, то тут суб'єктом вихідного речення з предикатом локативного стану є об'єкт другого вихідного речення з предикатом активної дії, що виражається перехідним дієсловом, напр.: *То білий кінь, то білибілий кінь **шукає** літо **у сухому листі*** (Л.Костенко) ← *То білий кінь, то біли-білий кінь шукає літо* + *Літо – у сухому листі.* Після редукції предиката локативного стану локативна синтаксема, виражена місцевим відмінком, транспонується в адвербіальну сферу, і в похідному

реченні, не маючи змоги через свою семантику посісти детермінантну позицію (оскільки вона позначає лише місце перебування об'єкта та місце протікання дії похідного речення й не охоплює місця перебування суб'єкта), приєднується до дієслова. Але в цього дієслова для неї валентного гнізда не передбачено, тому між ними встановлюється підрядний прислівний зв'язок у формі вільного поєднання, напр.: ***Замкнули*** *Мотрю* ***у коморі*** (В.Сосюра) ← *Замкнули Мотрю + Мотря була в коморі; Старенька жінка вносила соломки і [...] чогось* ***палила у печі*** *іконки...* (Л.Костенко) ← *Старенька жінка вносила соломки і чогось палила іконки + Іконки були в печі.*

Реалізація вільного поєднання як форми підрядного прислівного зв'язку відбувається й у сполуках локатива та дієприкметника, адже транспозиція предикативної синтаксеми в ад'єктивну сферу на формально-граматичному рівні супроводжується переміщенням адвербіальної синтаксеми з детермінантної зони в прислівну, пор.: *...були також сусід із помешкання поверхом вище,* ***знайдений*** *з двома кулями в потилиці* ***у*** *своїй приватній* ***таксівці****, а також одна редакційна секретарка,* ***задушена*** *ланцюгами* ***в ліфті****...* (Ю.Андрухович) ← *Сусід був знайдений у таксівці, Секретарка була задушена в ліфті; Господарі явочних місць пасуть білих ведмедів, а її колишні чорнобриві соколи-наречені чекають — не дочекаються тоненької свічечки в поминальні дні над своїми могилами,* ***розкиданими по лісах і видолинках*** *її солодких Карпат* (М.Матіос) ← *Могили були розкидані по лісах і видолинках; Вільтруд крутилася десь позаду них, готова до послуг і допомоги, так само* ***нетерпляча в очікуванні*** *свого щастя* (П.Загребельний) ← *Вільтруд була нетерпляча в очікуванні свого щастя* ← *Вільтруд була нетерпляча + Вільтруд перебувала в очікуванні свого щастя* (← *Вільтруд очікувала свого щастя*).

Для повного відбиття адвербіальних спроможностей місцевого відмінка зупинимося й на його використанні в конструкціях з суперлативами, напр.: *Та от, дівчино, скажу тобі одверто: от я оце тільки що на зібранні вчених і службовців нашої інституції найбільше хвалив Сталіна і вніс пропозицію послати йому привітання і назвати його* ***найгеніальнішим*** *хіміком* ***на землі*** *всіх віків* (В.Винниченко). Спочатку треба зазначити те, що первинною для найвищого ступеня порівняння є семантико-синтаксична позиція предиката, валентність якого вимагає наявності двох субстанційних синтаксем — суб'єкта та об'єкта порівняння [8: 141 — 142; 11: 14; 16: 169], напр.: *Викладач найвимогливіший з усіх викладачів; День найдовший з усіх днів* тощо. Одним із виявів об'єктної синтаксеми Н. Костусяк якраз-таки й вважає місцевий відмінок з прийменниками **в (у), на**, що є, на її думку, дериватом-конденсатом вираженого сполукою слів об'єкта порівняння, напр.: *Ти найкраща в світі* (М.Луків) ← *Ти найкраща з усіх людей світу* [12: 72 — 73]. Однак важко прийняти таку позицію, зважаючи на те, що локатив у подібних конструкціях своєю семантикою вказує не на об'єкт порівняння, а на місце перебування об'єкта порівняння, і не зумовлюється

валентністю предиката (отже, не є керованим), а з'являється в реченнєвих побудовах внаслідок дериваційних процесів, напр.: *Річка найдовша з-поміж усіх річок **у країні** ← Річка найдовша з-поміж усіх річок + Річки є у країні.* Але, здебільшого, під впливом тенденції до економії мовних засобів об'єктна синтаксема в подібних реченнєвих утвореннях має нульове вираження, напр.: *Річка найдовша в країні.* Після об'єднання двох семантично-елементарних речень та редукції в одному з них предиката локативного стану, місцевий відмінок у похідній структурі на формально-граматичному рівні розташовується в детермінантній зоні й сполучається з предикативним центром вільним поєднанням.

У таких конструкціях суперлатив характеризується значенням найвищого ступеня вияву якості предмета порівняно з тими предметами, які перебувають у просторових межах, позначених локативом, напр.: *Будівля найстаріша в місті.* Але якщо порівняти даний предмет з предметами, які є в ширших просторових межах, то він може втратити найвищий ступінь вияву своєї якості: так, будівля може бути найстарішою в місті, але не володіти цією ознакою порівняно з будівлями, наприклад, країни. Таким чином, у побудовах з суперлативом на просторову семантику місцевого відмінка нашаровується відтінок міри й ступеня, тому його значення слід кваліфікувати як синкретичне локативно-квалітативне, пор.: *Будівля найстаріша в місті — Будівля найстаріша в області — Будівля найстаріша в країні — Будівля найстаріша в Європі — Будівля найстаріша в світі.* За транспозиції ж суперлатива в ад'єктивну сферу місцевий відмінок, переміщуючись у прислівну зону, посідає приад'єктивну позицію, а в його семантиці на перший план виходить квалітативний відтінок, напр.: *Вулиця найблискучіша в Парижі → **Найблискучіша в Парижі** вулиця — Ріволі — вступила в годину найбільшої метушні* (Ю.Яновський); *Вина найкращі в усій Європі → ...і хоч Євпраксію приймано по-королівському, ставлено **найкращі в усій Європі** вина, вона не затрималася надовго...* (П.Загребельний); *Людина найдорожча в світі → І одридали в небі журавлі мені людину **в світі найдорожчу*** (Л.Костенко).

Квалітативно-локативна функція місцевого відмінка поширилася й на конструкції з синтаксичною домінантою порядковим ад'єктивом *перший* у значенні „який стоїть на початку в ряді однорідних предметів, явищ і т. ін." [2: 755], власне-ад'єктивом *останній* у значенні „який закінчує собою ряд однорідних предметів, явищ, дій і т. ін." [там само: 686] та їх дериватами-адвербіативами, напр.: *Схились, Мадонно, на причілок **останньої** хати **в селі*** (П.Тичина); *Згадайте: Ісус від Іуди Мав **останній** цілунок **в житті*** (В.Симоненко); ***Уперше в житті**, за весь вік, за все літо, **уперше в роду**, де не знали страху, я вижити мушу, я мушу вціліти, я мушу об'їхати смерть на шляху* (Л.Костенко); *На ту пору прикотяться вози до мого двору **уперше** і **востаннє у житті**, зронивши долу вороне іржання* (В.Стус). Це пояснюється процесами аналогії, адже лексеми перший і останній, виражаючи ознаку за роз-

ташуванням, подібно до суперлативів містять сему „найвища міра вияву", яка й уможливлює їх сполучуваність з компонентами, що характеризуються квалітативною семантикою.

Досить поширеним явищем сучасної української мови є транспозиція локатива до ад'єктивної сфери. Присубстантивне вживання місцевого відмінка є результатом редукції предиката активної дії чи стану й відтак переміщення локатива в атрибутивну позицію, напр.: *Незалежність, хоч і п'ятихвилинна, все-таки є незалежність, яка нагадує ще не стурбовану* ***звірину в норі*** (Т.Осьмачка) ← *Звірина перебуває в норі; Він думав про свою* ***молодість в Новоспаському,*** *про роботу в господарстві батька, про свою власну землю і власну хату, — які б вони були в його міцних, роботящих руках* (Ю.Яновський) ← *Молодість була проведена в Новоспаському; Щиро кажучи,* ***випадок у кав'ярні*** *був не перший* (Ю.Андрухович) ← *Випадок стався у кав'ярні.* Визначаючи форму підрядного синтаксичного зв'язку місцевого відмінка з опорним субстантивом, немає жодних підстав говорити про керування, оскільки активна валентність власне-субстантива не вимагає облігаторного приєднання ад'єктива. Таким чином, підрядний зв'язок між синтаксичною домінантою-субстантивом та ад'юнктом-локативом встановлюється у формі вільного поєднання, підставами для чого є відсутність валентного зв'язку та реалізація атрибутивних семантико-синтаксичних відношень між компонентами. Місцевий відмінок у таких конструкціях виражає ознаку предмета за: 1) місцем існування, перебування чи протікання, напр.: *Ця відповідь, видно вразила старого чоловіка і він зараз же сів на* ***ослінчик при*** *самій* ***шафі*** *і з болем в голосі спитався: [...]* (Т.Осьмачка); ***Осінь у Києві*** *— у палахкотінні листя і багать, у щедрих ловах, у радості від споглядання розкішних вершників, у важких об'їданнях дичиною* (П.Загребельний); *Хвилина мовчання — іще не прокинулось птаство, І грізно інакшим здається* ***життя на Землі...*** (О.Забужко); *Під вікном сільської амбулаторії Дмитро став далеко за північ, коли погамувалися навіть* ***пси по дворах*** *і* ***жаби по калабанях*** (М.Матіос) і под.; 2) його вбранням, напр.: *Остюк зблід, побачивши обличчя* ***людини в*** *сірому* ***костюмі*** (Ю.Яновський); *І* ***дівчата в*** *святешних* ***платтях*** *Дарували Миколі пісні* (В.Симоненко); *Об обрій погляд свій оббий — і видивиш свою* ***країну в*** *тяжкій* ***короні*** *багряній* (В.Стус); *Ми гості бджіл. Посидим на бенкетах, у кріслах пнів, на покуті проваль, — Попович Женя,* ***Мефістофель в кедах,*** *і* ***мавки в шортах****. І моя печаль* (Л.Костенко) і т. ін.; 3) оздобленням, напр.: *У міфології давніх народів ми бачимо міф про* ***сонце в чоловічому образі*** (І.Нечуй-Левицький); *І серце запевняло думку, що то не сонце, а велетенський* ***фотографічний апарат на*** *золотім* ***триножі****, кимсь на землі покинутий* (Т.Осьмачка); *Росла і виросла на диво... Така, як всі і не як всі, Не мовчазна й не говірлива, Немов* ***конвалія в росі*** (В.Сосюра); *То похитнеться* ***рама в позолоті****. То наче тихо брязнули ключі* (Л.Костенко) і т. ін.; 4) способом його створення, влаштування чи організації, напр.: *Слухаючи* ***соло на банджо****, він пригадав бан-*

дуру, котра водилася в його полках (Ю.Яновський); *Затягнуті талії, **костюми по фігурі** і пишний декор робили жінку ідеально романтичною* ("Україна молода") та ін.; 5) станом, в якому він перебуває, напр.: *Всі люблять **Польщу в гонорі** і **в славі*** (Л.Костенко); *Ви зробили добру справу, Марійо, відвідавши нашу **родину в жалобі*** (М.Матіос) і т. ін.; 6) умовами, в яких він перебуває, напр.: *Воно* [обличчя] *тепер було ледь-ледь рожеве як ніжний білий **мармур при** ранішньому **сонці**, а очі були такі чисті, невинні, привітні...* (В.Винниченко) і под.; 7) діяльністю, якою він займається, напр.: *Серед твоїх **товаришів по комсомолу** бували арешти?* (В.Винниченко) тощо.

Отже, за умови посідання місцевим відмінком валентно зумовленої семантико-синтаксичної позиції локативної, інструментальної, об'єктної чи суб'єктної синтаксеми на формально-граматичному рівні речення він є керованим або ж, у специфічних випадках, між локативом з суб'єктним значенням та дієсловом-присудком встановлюється предикативний зв'язок. Реалізація підрядного зв'язку локатива з синтаксичною домінантою у формі вільного поєднання є проекцією його адвербіальної чи атрибутивної семантико-синтаксичної позиції і пов'язана з дериваційними процесами.

1. *Валгина Н.С.* Синтаксис современного русского языка: Учебник. — М., 2000. — 416 с. // http://www.hi-edu.ru/x-books/xbook089/01/index.html?i519
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. — Київ; Ірпінь, 2002. — 1440 с.
3. *Вихованець І.Р.* Прийменникова система української мови. — К., 1980. — 286 с.
4. *Вихованець І.Р.* Система відмінків української мови. — К., 1987. — 231 с.
5. *Вихованець І. Р.* Нариси з функціонального синтаксису української мови. — К., 1992. — 224 с.
6. *Вихованець І.Р.* Дві версії про місцевий відмінок // Мовознавство. — 1994. — № 1. — С. 25 – 30.
7. *Вихованець І.Р.* Українська відмінкова система у функціонально-категорійному вимірі (Спроба перекласифікації відмінків) // Наук. зап. Кіровогр. держ. пед. ун-ту ім. В.Винниченка. — Кіровоград, 2001. — Вип. 31. Серія: Філологічні науки (Мовознавство). — С. 13 – 16.
8. *Вихованець І., Городенська К.* Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови. — К., 2004. — 400 с.
9. *Вихованець І.Р.* Студії про українські відмінки: Термінологічний аспект // Українська мова. — 2005. — № 4. — С. 3 – 7.
10. *Загнітко А.П.* Теоретична граматика української мови: Синтаксис: Монографія. — Донецьк, 2001. — 662 с.
11. *Костусяк Н.М.* Категорія ступенів порівняння у граматичній системі української мови: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. — К., 1998. — 20 с.
12. *Костусяк Н.* Семантико-синтаксичні ознаки місцевого відмінка // Граматика слова і граматика мови: Зб. наук. праць, присвяч. ювілею д-ра філол. наук, проф., чл.-кор. НАН України, зав. від. граматики та історії укр. мови Ін-ту укр. мови НАН України Вихованця Івана Романовича. — Донецьк, 2005. — С. 66 – 82.
13. *Кучеренко І.К.* Категорія відмінка в сучасній українській мові. — Львів, 1961. — 52 с.
14. *Лаврентьева Н.М.* Синтаксические отношения и связи уровня простого предложения. — Саранск, 1989. — 150 с.
15. *Межов О.Г.* Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. — К., 1998. — 19 с.

16. *Межов О.* Прийменниково-відмінкові засоби вираження суб'єктних та об'єктних синтаксем // Граматика слова і граматика мови: Зб. наук. праць, присвяч. ювілею д-ра філол. наук, проф., чл.-кор. НАН України, зав. від. граматики та історії укр. мови Ін-ту укр. мови НАН України Вихованця Івана Романовича. — Донецьк, 2005. — С. 152 – 175.
17. *Плющ М.Я.* Категорія суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. — К., 1986. — 176 с.
18. *Сологуб Н.М.* Синтаксична варіантність прийменниково-відмінкових конструкцій місцевого відмінка // Синтаксис словосполучення і простого речення: (Синтаксичні категорії і зв'язки). — К., 1975. — С. 115 – 120.
19. *Тимченко Є.* Льокатив в українській мові: З української складні. — К., 1925. — 71 с.

Natalja Kobchenko

PROECTION OF A SEMANTIC-SINTACTICAL POSITION OF THE LOCATIVE ON THE FORMAL GRAMMATICAL LEVEL

Мовна мозаїка

ЩО ЗАМІСТЬ КНИЖНОГО *У(В) ТОМУ(ТІМ) ЧИСЛІ*?

Для виокремлення когось або чогось із сукупності, цілого багато хто вживає похідний сполучник **у(в) тому(тім) числі** переважно з підсилювальною часткою **і** або **й**, напр.: *...творяться односкладні підрядні речення способу дії різного ступеня поширеності, **у тому числі й** такі, що не можуть функціонувати як синонімічні паралелі до простих речень з орудним порівняння* (Л.Кадомцева); *...уся лицарська культура,* в **тому числі і** *козацька, базується на релігійності* (О.Забужко); *До медичних закладів із скаргами на стан здоров'я звернулося 152 особи, **у тому числі** 27 дітей* (Україна молода, 20.07.2007). Для широкого використання цього сполучника, навіть у книжному вжитку, немає підстав. У його складі маємо іменник **число** зі значенням „сукупність, група яких-небудь осіб, предметів"(Словник української мови, т. XI, стор. 330), що є для нього периферійним (у словниковій статті четверта позиція серед поданих п'ятьох). Із цим значенням **число** вживається здебільшого перед вказівним займенником **тих**, де воно просто „порожнє", зайве, через що його опускають, пор.: *Такий папір теж вважають недійсним, хоча його "автор" і зарахований до **числа тих**, хто взяв участь у виборах* (Україна молода, 03. 10. 2007) і *Такий папір теж вважають недійсним, хоча його "автор" і зарахований до **тих**, хто взяв участь у виборах*. Саме тому замість книжного похідного сполучника **у(в) тому(тім) числі** для приєднання члена речення, що є частиною названої сукупності чи визначеного цілого, рекомендуємо ширше вживати залежно від контексту сполучник **зокрема**, прийменниково-відмінкову форму **серед них**, частку **навіть**, прислівник **також** та інші сполуки з підсилювальною часткою **і** або **й**, пор. одноманітні зразки речень з газет і їхні врізноманітнені варіанти: *На Волині стихія завдала великих збитків господарству, **в тому числі й** лісовому* і *На Волині стихія завдала великих збитків господарству, **зокрема й** лісовому; За останню добу в Києві госпіталізовано 37 осіб, **в тому числі** четверо дітей з підозрою на кір* і *За останню добу в Києві госпіталізовано 37 осіб, **серед них** четверо дітей з підозрою на кір; Жінка здатна бути лідером у всіх сферах, **у тому числі й** у політиці* і *Жінка здатна бути лідером у всіх сферах, **навіть і** в політиці; З еліти,* в **тому числі** *політичної, потрібно зробити державних мужів* і *З еліти,* **також і** *політичної, потрібно зробити державних мужів*.

Катерина Городенська